

М.А.Ковальчук*

ДЖЕРЕЛА ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-БІЛОГВАРДІЙСЬКОЇ ВІЙНИ 1919 р.

У статті розглянуто джерельну базу дослідження війни між Українською Народною Республікою та білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії восени 1919 р. Розглянуто окремі групи джерел – архівні документи з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р., що зберігаються в архівосховищах України, Росії, Польщі, а також опубліковані матеріали, тогочасну пресу й спогади сучасників. На основі комплексного аналізу джерельної бази визначено можливості наукового вивчення теми.

Збройна боротьба Української Народної Республіки проти російських білогвардійців восени 1919 р. ось уже понад 80 років залишається «білою плямою» вітчизняної та зарубіжної історіографії. Радянська історична наука зі зро-

* Ковальчук Михайло Анатолійович – канд. іст. наук, провід. археограф відділу джерел із новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ.

зумілих причин ретельно замовчувала цю тему¹. Діаспорні ж науковці, досліджуючи українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр., зосередились передусім на проблематиці становлення національної державності доби Центральної Ради та гетьманату, агресії більшовицької Росії проти УНР, національній політиці більшовиків тощо. Зарубіжна україністика не виявляла серйозного наукового інтересу до російського білого руху як такого, що історично програв, хоча окремі її представники й наголошували на тому, що українсько-білогвардійська війна 1919 р.* мала важливе значення для перебігу всієї громадянської війни в Росії². У сучасній українській історіографії, що загалом успадкувала від діаспорної науки вектори спрямованості дослідницького пошуку, також поки що не приділяється належної уваги відносинам українських національних урядів із російським білим рухом у 1917–1921 рр. Тема українсько-білогвардійської війни 1919 р. й надалі залишається недослідженою, на що цілком слушно звертають увагу деякі науковці³. Між тим ідеться про події, що ознаменували поворотний етап в історії національно-визвольних змагань. Адже наслідком поразки української армії у війні з білогвардійськими Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) восени 1919 р. стала найбільша в 1917–1921 рр. військово-політична катастрофа УНР, що значною мірою й зумовила остаточну поразку визвольних змагань. Невипадково значна частина істориків вважають літо й осінь 1919 р. «найвідповідальнішим і, водночас, найкритичнішим періодом всієї Української революції»⁴. Тож, усебічне дослідження збройної боротьби УНР проти військ генерала А.Денікіна восени 1919 р., безумовно, сприятиме подоланню «білих плям» в історіографії та дозволить сучасній історичній науці відтворити повноцінну картину однієї з найдраматичніших сторінок українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Джерелознавчий аспект історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. ще не був об'єктом окремого дослідження. Між тим аналіз джерельної бази те-

* Термін «українсько-білогвардійська війна» є, на нашу думку, цілком адекватним визначенням збройного протиборства між Українською Народною Республікою та денікінськими Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) восени 1919 р. Національна ідентифікація УНР, що в 1917–1921 рр. була формою державної організації українського народу, на сьогодні є вже цілком очевидною. Російський білий рух виразно ототожнював себе саме з національною російською державністю. ЗСПР були не лише військовим формуванням, але й державним утворенням. На думку представників сучасної російської історичної науки, «існування та діяльність значної кількості білих урядів, що контролювали в окремі моменти громадянської війни більшу частину теренів країни, дозволяють говорити про існування так званої «білої державності»» (див.: Зимина В. К вопросу об альтернативности российской государственности в период гражданской войны // История «белой» Сибири: Тез. 3-й науч. конференции, 2–3 февраля 1999 г. – Кемерово, 1999. – С.13–14). Думку про те, що Збройні сили Півдня Росії були не лише військовим формуванням, але й державним утворенням, проводять у своїх працях сучасні російські історики С.Устинкін, Г.Трукан та ін. (див.: Устинкин С. Трагедия белой гвардии. – Нижний Новгород, 1995. – 408 с.; Бордюгов Г., Ушаков А., Чураков В. Белое дело: идеология, основы, режимы власти. Историографические очерки. – М., 1998. – 320 с.; Трукан Г. Антибольшевистские правительства России. – М., 2000. – 256 с.). «Подібно до розмноження клітини поділом, колишня єдина Росія розділилась на червону й білу...» – так влучно сформулювала цю позицію В.Зіміна (Зимина В. Белое движение в годы гражданской войны. – Волгоград, 1995. – С.65). Отже, уживання терміну «українсько-білогвардійська війна» на означення збройного конфлікту між УНР та російсько-білогвардійським державним утворенням у вигляді ЗСПР, є, на нашу думку, цілком прийнятним. Відповідно, не вживатимемо більш слушного із погляду національної належності ворогуючих сторін терміну «українсько-російська війна», оскільки це вимагатиме постійних уточнень залежно від того, ітиметься про російських білогвардійців, чи про російських більшовиків.

ми дозволить визначити можливості її наукового вивчення й стане першим кроком до глибокого й усебічного дослідження. Відтак, у даній статті ми спробували проаналізувати наявні джерела з історії збройної боротьби УНР проти військ А.Денікіна в 1919 р.

Джерела з історії війни можна поділити на кілька груп: опубліковані документи, архівні матеріали, матеріали тогочасної преси та спогади сучасників. Розглянемо кожен з них.

У документальних публікаціях тема збройного протистояння між УНР та військами А.Денікіна відображена надзвичайно слабо. До сьогодні не існує збірника документів з історії армії УНР чи Української галицької армії, не кажучи вже про війну проти білогвардійців⁵. У 1939 р. ветеран армії УНР та активний діяч української еміграції полковник В.Євтимович готував до друку документальну публікацію з історії українсько-білогвардійської війни, що охоплювала її завершальний етап (листопад 1919 р.), і базувалася на оперативних документах штабу армії УНР. Однак її виходу перешкодила Друга світова війна⁶. Наприкінці 1940-х рр. основний масив архівів української діаспори, сконцентрований у Празі, було вивезено до СРСР. Таким чином, унікальні фонди, ліву частку яких становили архіви УНР, опинилися поза межами досяжності українських діаспорних дослідників. За таких умов про видання документальних збірників з історії армії УНР уже не йшлося.

Серед наявних документальних публікацій важливе значення для дослідження теми має виданий нью-йоркським видавництвом «Червона калина» (1974 р.) бойовий щоденник («денник») Начальної команди Української галицької армії. Дивом уцілілий, документ дозволяє в цілому відтворити загальний перебіг операцій УГА влітку–восени 1919 р. проти більшовиків і білогвардійців⁷. Разом із денником УГА було видано й матеріали судового процесу над генералом М.Тарнавським («начальним вождем галицької армії»), значну увагу в яких приділено описові матеріального становища УГА під час її перебування на терені Великої України в 1919 р.⁸

Глибше збагнути політичну та військову ситуацію, в умовах якої восени 1919 р. розгорталась збройна конфронтація УНР із денікінською армією, допомагають опубліковані листи, статті й документи голови Директорії УНР головного отамана С.Петлюри⁹, які розкривають стратегію української визвольної боротьби у вказаний період, відображають військово-політичні плани та розрахунки державного й військового керівництва УНР. На увагу дослідника, безумовно, заслуговує й присвячене добі Директорії УНР документальне видання «Українська революція», здійснене 1984 р. за редакцією Т.Гунчака¹⁰. Уміщені в ньому документи відображають дипломатичні аспекти війни 1919 р., діяльність українських закордонних представництв восени того року.

Національну політику лідерів білого руху та їхнє ставлення до «українського питання» частково висвітлюють документи білогвардійського керівництва, опубліковані в білоемігрантських та радянських наукових виданнях¹¹. Порівняння програм білих вождів у національному питанні дозволяє простежити ідеологічну еволюцію білого руху на «Півдні Росії» в бік великодержавного шовінізму, що зробило неминучим збройне зіткнення з УНР.

Документальні публікації з історії російської громадянської війни, що побачили світ у СРСР та сучасній Росії, містять деякі дані щодо війни УНР проти білогвардійців – наприклад, повідомлення більшовицької розвідки про становище української армії восени 1919 р., директиви командування Червоної армії про ставлення до українсько-білогвардійського конфлікту тощо¹². Матеріали про переговори уряду УНР із більшовицьким керівництвом восени 1919 р. про спільну боротьбу проти А.Денікіна надрукував у 1926 р. харківський журнал «Літопис революції»¹³. Саме завдяки цій публікації наукова громадськість дізналася про факт переговорів.

Важливе значення для дослідження українсько-білогвардійської війни 1919 р. має опублікований сучасним російським науковим виданням «Біла гвардія» повний бойовий розпис денікінських ЗСПР – подано перелік і чисельність особового складу білогвардійських частин на українському фронті станом на початок жовтня 1919 р., коли бойові дії були вже в розпалі¹⁴. Згідно з бойовим розписом, українській армії протистояли війська Новоросійського краю ЗСПР, які станом на 3 жовтня 1919 р. налічували у своїх лавах 12 600 багнетів і 1600 шабель¹⁵. Ці дані дають можливість дослідникам при підрахунку чисельності військ ворогуючих сторін та їх бойового потенціалу відштовхуватися від конкретних цифр.

Відсутність значних документальних публікацій із проблематики українсько-білогвардійської війни значною мірою зумовлена браком архівних матеріалів. Основний масив архівів військових частин і з'єднань армії УНР за 1919 р. загинув у трагічно відомому «трикутнику смерті», в якому опинилась українська армія наприкінці 1919 р.¹⁶ Значна частина документів була розпорошена або й знищена вже на еміграції¹⁷. До рук більшовиків у 1920 р. потрапив увесь архів Української галицької армії, тож його подальша доля тривалий час залишалася невідомою¹⁸. Відзначимо, що в цілому втрати військових документів армії УНР та УГА за другу половину 1919 р. (на час українсько-білогвардійської війни) виявилися найбільшими.

Тож у численних архівних фондах УНР, що зберігаються сьогодні в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАДОВУ), міститься порівняно небагато документів з історії збройної боротьби українських військ проти денікінців восени 1919 р. Так, у фондах військового міністерства (ф.1075) та Генерального штабу армії УНР (ф.1078) збереглися лише окремі накази армійського командування, доповіді про бойове та матеріальне становище української армії. Як особливо цінні джерела варто відзначити неповний комплект оперативних зведень штабу головного отамана за жовтень–листопад 1919 р., а також частково збережені фрагменти щоденного журналу бойових дій та оперативних наказів командування армії УНР за листопад 1919 р. (останній етап війни). Певні відомості щодо перебігу бойових дій на білогвардійському фронті містяться також у фондах штабу Дієвої армії УНР (ф.3172), державної інспектури 9-ї Залізничної дивізії (ф.1696) та колекції документів частин армії УНР (ф.4587). Це здебільшого оперативні накази командування окремих українських частин, а також донесення державних інспекторів деяких військових підрозділів про їх склад, бойовий стан, настрої старшин та козаків. Окремі документи – звіти й розпорядження штабу армії УНР, описі становища на фронті військовими кореспондентами – вдалося віднайти у фондах Міністерства внутрішніх справ (ф.1092) та Міністерства преси й пропаганди (ф.1113). У фондах канцелярії Директорії (ф.1429) та Ради Народних Міністрів (ф.1065) містяться матеріали, що дозволяють відтворити діяльність вищого державного керівництва УНР під час війни з білогвардійцями. Чимало документів архіву Міністерства закордонних справ (ф.3696) також присвячені ставленню уряду УНР до білого руху, протистоянню українських дипломатів і представників денікінського режиму на міжнародній арені. Матеріали різнопланового характеру, тією чи іншою мірою пов'язані з тематикою війни, містяться у фондах Міністерства ісповідань (ф.1072), головноуповноваженого уряду УНР на Поділлі (ф.1131), а також в особових фондах генералів М.Омеляновича-Павленка (ф.4012) й В.Петріва (ф.3947).

Окремо варто зупинитись на фонді Української галицької армії (ф.2188), в якому зібрано документи колишнього архіву УГА, переданого до Києва з московських архівосховищ. У цьому досить значному за обсягом фонді (понад 600 архівних справ) зберігається величезна кількість документів, що стосуються бойових дій УГА проти білогвардійців. Передусім це директиви та накази коман-

дування УГА, оперативні й розвідувальні зведення, дислокаційні відомості галицьких корпусів і бригад. Ці матеріали значною мірою дозволяють відтворити перебіг кампанії на українсько-білогвардійському фронті восени 1919 р. У фонді міститься також чимало копій розпоряджень, оперативних зведень та відомостей армії УНР за вказаний період, оригінали яких пропали в «трикутнику смерті». Це робить матеріали фонду особливо цінним джерелом для дослідження війни 1919 р., зокрема участі в бойових операціях військ УНР. Зазначимо, що цей величезний масив даних практично ще не введено до наукового обігу, на що звертають увагу й деякі сучасні зарубіжні дослідники¹⁹.

Серед матеріалів Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО) також зберігається чимало важливих джерел з історії збройної боротьби УНР проти армії А.Денікіна в 1919 р. У фонді ЦК КП(б)У (ф.1) серед документів загального відділу (оп.20) та Зафронтового бюро ЦК КП(б)У (оп.18) міститься чимало більшовицьких розвідувальних зведень, що характеризують становище української армії в боротьбі проти білогвардійців восени 1919 р. Інформацію аналогічного змісту вдалося виявити також серед архівних справ комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У (ф.5) та колекції документів з історії КП(б)У доби 1917–1921 рр. (ф.57). У фонді київського комітету Української соціал-демократичної робітничої партії (незалежних) (ф.267) містяться фрагменти листування її керівників, в якому характеризується військово-політична ситуація в Україні напередодні українсько-білогвардійської війни. Серед матеріалів ЦК Компартії Західної України (ф.6) автор віднайшов неопубліковані спогади ад'ютанта головного отамана С.Петлюри – осавула Ф.Крушинського, присвячені, головним чином, подіям літа–осені 1919 р. Спогади містять цікаві характеристики вищого командного складу української армії та його стратегії під час війни.

Значний джерелознавчий матеріал з історії українсько-білогвардійської війни знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДАУЛ). Найбільшу кількість матеріалів, тією чи іншою мірою пов'язаних зі збройною боротьбою військ УНР та УГА проти армії А.Денікіна, містить колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР у 1917–1921 рр. (ф.581) – зведення про хід бойових дій, повідомлення про становище військ, дислокаційні відомості частин тощо. Документи Начальної інтендантури УГА, що допомагають відтворити стан матеріального та господарського забезпечення армії восени 1919 р., виділені в окремий фонд (ф.749). Матеріали різнопланового характеру, що стосуються заходів уряду УНР на міжнародній арені, здійснених із метою запобігти війні з А.Денікіним, а також висвітлюють внутрішньополітичну ситуацію в українському таборі під час боротьби проти білогвардійців, можна віднайти серед документів Наукового товариства імені Шевченка (ф.309), особових фондів М.Тишкевича (ф.681), С.Томашівського (ф.368). Цінну інформацію щодо суспільно-політичного життя в Україні восени 1919 р., протиборства між різними політичними силами та їх ставлення до війни з білогвардійцями містять документи особових фондів О.Назарука (ф.359) та Г.Степури (ф.760).

Важливі документи з історії війни УНР проти ЗСПР було виявлено нами й у Державному архіві Львівської області (ДАЛО), серед матеріалів польського Наукового товариства з вивчення історії оборони Львова й південно-східних воєводств у 1918–1920 рр. (ф.257). Ідеться про повну добірку щоденних оперативних зведень штабу головного отамана за жовтень–листопад 1919 р., а також розвідувальні та інформаційні матеріали командування армії УНР. Ці відомості дають змогу суттєво уточнити деякі дати й факти початкового етапу українсько-білогвардійської війни.

Документи уряду та армії УНР із часів війни з білогвардійцями містяться також у державних архівах Республіки Польща. До польських архівосховищ ці

матеріали потрапили наприкінці 1919 р., коли їх разом з іншим військовим майном армії УНР, що відступала під тиском білогвардійців, було захоплено як трофей польськими частинами²⁰. Документи державного та військового керівництва УНР сьогодні зберігаються у фондах провідних польських архівів. Українські документи варшавського Архіву актів нових зосереджені в окремій колекції документів з історії відносин Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Республікою, Гданськом та Україною. Серед архівних справ міститься й листування військового міністра та генерал-квартирмейстра армії УНР із румунською владою та українськими закордонними представництвами восени 1919 р. Ці матеріали розкривають спроби керівництва УНР під час поразок на білогвардійському фронті заручитися підтримкою з боку Румунії. Значний масив документів армії УНР зберігається також у Центральному військовому архіві. Зокрема, у фонді «Союзна українська армія» (ф.380), серед справ головного управління Генерального штабу армії УНР (оп.3) містяться матеріали стосовно перебігу переговорів українського військового командування з білогвардійським керівництвом у вересні 1919 р., що передували збройному зіткненню між УНР та ЗСПР. Значний інтерес становлять також «мобілізаційні» документи українського командування – звіти й доповіді представників адміністрації УНР на місцях про хід мобілізації до українського війська на Правобережній Україні восени 1919 р. Українські лідери покладали значні надії на успішне проведення мобілізації, розраховуючи, що це дасть змогу виставити проти армії А.Денікіна кількасоттисячну армію. Зазначені документи допомагають усвідомити, чому в умовах відсутності налагодженого адміністративного апарату, матеріальної незабезпеченості української армії ці заходи були приречені на невдачу.

У Державному архіві Російської Федерації (ДА РФ) зосереджено значний масив документів урядів білої Росії, а також архівні колекції білоемігрантських організацій і установ. Чимало із цих документів характеризують національну політику вождів білого руху, їхнє ставлення до уряду УНР напередодні та під час українсько-білогвардійської війни 1919 р. Так, серед документів політичної канцелярії особливої наради при головнокомандуючому ЗСПР (ф.446) містяться матеріали комісії з національних справ, що впродовж першої половини 1919 р. готувала денікінському командуванню аналітичні доповіді про український національно-визвольний рух. Крім цього, повідомлення білогвардійських агентів і дипломатичних представників про політичну й військову ситуацію в Україні влітку–восени 1919 р., про український уряд та його збройні сили виявлено також в архівних фондах російської політичної наради в Парижі (ф.454), російського військового агента в Польщі (ф.6393), російського посольства в Парижі (ф.6851), канцелярії міністерства закордонних справ при головнокомандуючому ЗСПР (ф.5680), штабу військового представника російських армій у Парижі (ф.4887). Ці документи містять подекуди досить докладні й цікаві характеристики державних і військових лідерів УНР, аналіз бойового потенціалу української армії й становлять значний інтерес для дослідника.

Матеріали аналогічного змісту знайдено й серед документів особових фондів генералів А.Денікіна (ф.5827), Д.Щербачова (ф.5936), а також В.Маклакова (ф.8313). Дані різнопланового характеру стосовно політичної стратегії вождів білого руху в 1919 р. вдалося виявити серед матеріалів фондів генералів О.Лукомського (ф.5829) та О. фон Лампе (ф.5853). В особовому фонді генерала В.Чернав'їна (ф.5956), який восени 1919 р. обіймав посаду начальника штабу військ Новоросійської області ЗСПР, що провадили бойові дії проти української армії, нами було віднайдено мемуарні нотатки цього генерала про стратегічну ситуацію в Південній Україні напередодні українсько-білогвардійської війни та перебіг переговорів галицького командування з білогвардійцями на її завершальному етапі. У фонді генерала Г.Янушевського (ф.7440), що в 1919 р. пере-

бував на вищих командних посадах в армії УНР, також містяться свідчення мемуарного характеру щодо обставин залишення ним української військової служби на початку війни з білогвардійцями.

Окремо варто згадати про досить значну за обсягом архівну колекцію документів російських емігрантів (ф.5881), лівову частку якої становлять мемуари учасників білого руху та антибільшовицької боротьби на теренах колишньої Російської імперії в 1917–1922 рр. Серед архівних справ цього фонду нами було виявлено спогади генерала М.Шиллінга (командуючого військами Новоросійської області ЗСПР), мемуари якого, незважаючи на дещо узагальнюючий характер, містять чимало цікавих відомостей про перебіг війни. Це важливе джерело доповнюють спогади корнета М.Циммермана про переговори українського командування з білогвардійцями у вересні 1919 р. та спомини окремих учасників збройної боротьби в Україні в 1919 р., що зберігаються в цьому ж фонді.

У ДАРФ зберігається й частина матеріалів колишнього «українського празького архіву». Документи Міністерства закордонних справ УНР (ф.6087), делегації УНР на Паризькій мирній конференції (ф.7027) та посольства УНР у Німеччині (ф.5889) містять чимало інформації про ставлення уряду УНР до білого руху, спроби українських дипломатів шляхом переговорів запобігти збройному зіткненню з А.Денікіним.

Величезний масив документів з історії білого руху міститься в Російському державному військовому архіві (РДВА). Оскільки денікінські ЗСПР склалися передусім як військове формування, саме в РДВА зосереджено переважну частину архівів ЗСПР, які з 1989 р. стали відкритими для дослідників²¹. Доповіді про становище на фронті восени 1919 р., оперативні донесення штабів білогвардійських частин, накази командування містять фонди штабу головнокомандуючого російською армією (ф.39540), особливого відділу Генерального штабу військового управління при головнокомандуючому ЗСПР (ф.40238). Серед документів управління генерал-квартирмейстра штабу військ Київської області (ф.39666) нам удалося виявити розвідувальні відомості білогвардійського командування про розташування військ УНР та УГА, а серед справ особливої комісії військ Новоросійської області (ф.40144) – доповідь про обставини захоплення денікінцями Проскурова в листопаді 1919 р. Та найбільша кількість документів з історії бойових дій військ ЗСПР проти української армії відклалася у фонді управління командуючого військами Новоросійської області (ф.39660). Саме Новоросійська армія ЗСПР діяла восени 1919 р. на українському фронті, тож серед документів її архівного фонду, досить значного за обсягом (до 500 одиниць зберігання), містяться численні накази, оперативні розпорядження, розвідувальні повідомлення, донесення про хід бойових дій, склад військових частин тощо. Ці відомості значною мірою дозволяють відтворити перебіг операцій білогвардійців проти українських військ і є, безумовно, надзвичайно цінним джерелом для дослідника.

Певну інформацію про бойові дії на українсько-білогвардійському фронті можна віднайти також серед матеріалів начальника головної поштової контори ЗСПР (ф.39594), управління начальника постачання військ Київської області ЗСПР (ф.39667), управління начальника тилу Київської області (ф.39668). На жаль, практично жодних даних із цієї тематики немає у фондах білогвардійських з'єднань та частин, що восени 1919 р. діяли проти українських військ: штабу 2-го армійського корпусу (ф.39673), управління 5-ї (ф.39680) та 34-ї піших дивізій (ф.40075), штабів 75-го Севастопольського (ф.39682), 77-го Тенгінського (ф.39698), 78-го Навагінського (ф.39681), 80-го Кабардинського (ф.40063) й 2-го Таманського полків (ф.39912)²². Відомості щодо командного складу білогвардійських частин, а також певні дані про склад старшинського корпусу УГА містяться в колекційному фонді «Нагородні листи, послужні спи-

ски й анкети на особовий склад військових установ, військових з'єднань і військових частин військового відомства» (ф.40215).

Серед архівних фондів Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП) на увагу заслуговують передусім матеріали ЦК РКП(б) (ф.17). Протоколи засідань політбюро, доповідні записки, інформаційні повідомлення про становище в Україні восени 1919 р. та інші документи партійного керівництва містять інформацію, що подекуди суттєво доповнює картину військово-політичної ситуації, висвітлюючи ставлення більшовицьких лідерів до українсько-білогвардійського конфлікту. Ці дані доповнюються й відомостями аналогічного змісту, що містяться в добірці документів з історії партійної та громадської діяльності В.Ульянова (Леніна) (ф.5), а також у колекції матеріалів та документів, зібраних сектором історії громадянської війни Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф.71, оп.35).

Нарешті, наявність у Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) величезного за обсягом (близько 260 тис. одиниць зберігання) фонду послужних списків офіцерів старої російської армії (ф.409) дає можливість суттєво уточнити біографії провідних воєначальників армії УНР та ЗСПР, що керували військовими операціями по обидва боки фронту – М.Юнаківа, В.Сальського, М.Склярова, Я.Слацова, В.Сінклера, В.Тютюнника та ін.

Таким чином, наявні в українських та російських архівосховищах документи й матеріали, попри часткову нестачу певних архівних пластів, у цілому дозволяють відтворити перебіг збройного протистояння між УНР та білогвардійськими військами восени 1919 р. Переважна більшість цих документів є неопублікованими, а можливість доступу до них з'явилася порівняно нещодавно.

Важливим джерелом з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. є також матеріали тогочасної преси. На шпальтах офіційних періодичних видань уряду УНР («Україна», «Вістник Української Народної Республіки»), штабу армії УНР («Український козак»), галицького командування («Стрілець») та інших державних і громадсько-політичних українських видань («Телеграми Українського телеграфічного агентства», «Селянська громада», «Подольський край» та ін.) упродовж вересня-листопада 1919 р. було надруковано чимало зведень та повідомлень військових кореспондентів про становище на українсько-білогвардійському фронті. Матеріали аналогічного змісту – зведення про хід бойових дій, огляди становища на фронті, репортажі військових кореспондентів – містить і російська преса («Киевское эхо», «Киевская жизнь», «Объединение», «Заря России» та ін.). Проте слід відзначити, що ці газетні публікації здебільшого мають відверто пропагандистський характер, подекуди подаючи недостовірну й непереверену інформацію, значно перебільшуючи успіхи й замовчуючи поразки своїх (особливо це стосується російських періодичних видань). Тож матеріали преси вимагають особливої обережності при використанні їх як історичного джерела.

Архівні документи й матеріали преси доповнюються й такою важливою складовою джерельної бази теми, як спогади сучасників. У мемуарах Д.Ллойд-Джорджа, В.Черчілля та інших державних діячів і дипломатів країн Антанти чимало уваги приділено «російському питанню», ставленню держав Заходу до більшовицького режиму, білого руху в Росії, а також до національних держав-лімітрофів, які виникли на уламках імперії. У цих мемуарних працях містяться відомості й про спроби правлячих кіл держав Антанти запобігти українсько-білогвардійській війні, що лише ослабила табір антибільшовицьких сил²³. Відносини між Антантою, урядом УНР та білогвардійськими урядами Росії влітку 1919 р., напередодні війни, досить детально висвітлено в спогадах українського дипломата А.Марголіна²⁴.

Важливим джерелом для вивчення військово-політичної ситуації в Україні восени 1919 р. є спогади тодішнього українського прем'єр-міністра І.Мазепи, а також мемуари провідних політиків – П.Феденка, О.Назарука, І.Огієнка та ін.

ших державних діячів УНР і ЗУНР²⁵. Указані автори описують, головним чином, політичну ситуацію в українському таборі восени 1919 р., внутріпартійні суперечності та їх вплив на події на фронті. Певною мірою мемуарною є праця колишнього ад'ютанта головного отамана О.Доценка («Літопис української революції»), також присвячена, головним чином, внутріполітичній боротьбі в УНР восени 1919 р., саме під час війни з білогвардійцями²⁶.

Воєначальники армії УНР залишили порівняно небагато спогадів. Обмаль мемуарних свідчень про свою участь у національно-визвольних змаганнях залишили М.Юнаків (восени 1919 р. був начальником штабу головного отамана), В.Сальський (обіймав посаду командуючого армією), його начальник штабу генерал В.Сінклер, генерал-квартирмейстер М.Капустянський та інші представники вищого командного складу²⁷. Із чотирьох командуючих армійськими групами (на осінь 1919 р.) спогади написали троє – Є.Коновалець, Ю.Тютюнник та М.Омелянович-Павленко, з їхніх начальників штабів – лише М.Безручко. Упродовж осені 1919 р. на посадах командирів 12 піших дивізій армії УНР змінилося близько двадцяти воєначальників, проте мемуари залишили лише двоє – генерали О.Удовиченко та П.Єрошевич. Із семи командирів гарматних бригад до нас дійшли спогади лише одного – Р.Дашкевича. Ба більше – із командирів 37 піших, 20 гарматних та 7 кінних полків, що числилися восени 1919 р. в Дієвій армії УНР, спогади про різні епізоди визвольних змагань залишили лише декілька (Ж.Смовський, М.Курах, П.Дяченко, І.Дубовий, О.Вишнівський та ін.), проте війни проти білогвардійців жоден із них у своїх мемуарах не торкнувся.

Із наведених вище авторів лише М.Омелянович-Павленко, колишній командувач Запорізької групи армії УНР, присвятив українсько-білогвардійській війні окрему книгу спогадів, в якій досить докладно розповів про ті бої й операції, в яких йому довелося взяти участь восени 1919 р.²⁸ Надзвичайно ґрунтовними є спогади командира 3-ї Залізної дивізії О.Удовиченка та начальника штабу групи січових стрільців М.Безручка, в яких чимало місця відведено описові бойових дій проти білогвардійців²⁹. Натомість у мемуарах Є.Коновальця, Ю.Тютюнника, П.Єрошевича й Р.Дашкевича події українсько-білогвардійської війни змальовані досить загально та побіжно³⁰. Те ж саме можна сказати й про більшість спогадів ветеранів армії УНР, представлених, головним чином, публікаціями в українських військово-історичних журналах («За державність», «Календар-альманах Червоної калини», «Табір», «Вісті комбатанта» та ін.), а також окремими виданнями. Старшини та вояки армії УНР здебільшого описують кампанію проти білогвардійців занадто загально, порівняно з іншими періодами збройної боротьби 1917–1920 рр., а про поразки воліли не згадувати³¹. «Дотепер ми звикли подавати найкращі епізоди з нашої боротьби, а про кепські й не згадували, забуваючи, що на помилках треба вчитися,» – писав 1955 р. ветеран армії УНР В.Татарський³². Окремим епізодам боротьби з білогвардійцями свої спогади присвятили Л.Романюк, А.Марущенко-Богдановський, Д.Гонта та ін.³³ Цікаві дані можна віднайти й у публікаціях В.Куца, В.Наливайка, О.Думіна, М.Михайлика та ін.³⁴ Проте в цілому війна з військами А.Денікіна в мемуарній спадщині старшин та вояків армії УНР відображена значно слабше, аніж, наприклад, боротьба проти більшовиків, на що звертали увагу й сучасники. «Чому ми ... знайшлися в Любарському трикутнику; чому, маючи все Правобережжя – ми опинилися в зимі без теплого одягу й без чобіт; чому наші старшини й козаки тисячами мерли на тиф; чому, нарешті, галицька армія перейшла до білих москалів, і хто її до цього змусив?», – ці питання, на думку ветерана армії УНР, колишнього командира уславленого полку Чорних запорожців полковника П.Дяченка, так і залишились без відповіді в мемуаристиці³⁵.

Тематика українсько-білогвардійської війни представлена й у спогадах ветеранів УГА. Щоправда, у нечисленних мемуарах вищого командного складу ар-

мії – колишнього командувача УГА М.Тарнавського й командира 3-го Галицького корпусу А.Кравса – війна з білогвардійцями також практично не висвітлена³⁶. М.Тарнавський серед подій осені 1919 р. розглядає лише перехід УГА на бік А.Денікіна, що, на його думку, було єдиним можливим шляхом порятунку армії. Проте саме перехід на бік білогвардійців викликав зливу звинувачень у «зраді» на адресу галичан із боку наддніпрянців. А це, у свою чергу, змусило багатьох старшин і вояків УГА у своїх спогадах про визвольні змагання 1917–1921 рр. докладніше зупинитися на подіях осені 1919 р., аби довести, що галицька армія також боролася проти денікінців, а її перехід у табір противника був викликаний лише цілковитою втратою боєздатності внаслідок катастрофічної епідемії тифу. На цьому у своїх спогадах наголошують С.Шухевич, О.Левицький, В.Галан та ін.³⁷ На сторінках таких періодичних видань, як «Календар-альманах Червоної калини», «Літопис Червоної калини», «Український скиталець» та інших, що друкували спогади ветеранів УГА, побачили світ присвячені війні з білогвардійцями публікації П.Магаса, П.Миговича, І.Остапяка³⁸. Стан матеріального забезпечення, санітарне становище УГА восени 1919 р. яскраво змальовані також у спогадах В.Щуровського, П.Магаса та ін.³⁹ На думку авторів переважної більшості цих публікацій, галицька армія восени 1919 р. зробила все можливе для порятунку української справи, проте надзвичайно складні обставини боротьби прирікали її зусилля на невдачу.

Слабко відображена українсько-білогвардійська війна в російській мемуаристиці. Відомості загального характеру про національну політику білогвардійців, їхнє ставлення до «українського питання» можна віднайти в спогадах керманічів та ідейних натхненників білого руху на Півдні Росії – П.Врангеля, К.Соколова й ін.⁴⁰ Мемуари кубанських політичних діячів Д.Скобцова, В.Іваніса допомагають збагнути, чому підтримка кубанським козацтвом уряду УНР у боротьбі з А.Денікіним, на яку сподівались восени 1919 р. українські лідери, виявилась неможливою⁴¹.

Генерал Я.Слащов, якому восени 1919 р. довелося на чолі дивізії брати участь у боях на українському фронті, уже після свого повернення до СРСР опублікував дослідження мемуарного характеру, досить докладно розповівши про бойові дії проти української армії⁴². Натомість А.Розеншильд-Паулін, Н.Ангуладзе, В.Черський та інші російські генерали, які восени 1919 р. командували військами на українському фронті, не залишили жодних мемуарних свідчень про цю війну (як, до речі, і рядові учасники бойових дій). На шпальтах білоемігрантських періодичних видань («Белое дело», «Военная быль», «Вестник первоходника», «Переключка» та ін.) було опубліковано величезний масив мемуарної спадщини учасників громадянської війни, де докладно висвітлювалося зародження російського білого руху та практично всі етапи боротьби білогвардійських армій проти більшовиків. І лише одна (!) публікація присвячувалася бойовому епізоду українсько-білогвардійської війни⁴³. Також лише декілька учасників білого руху змальовали у своїх мемуарах події останнього етапу збройної боротьби між УНР та ЗСПР⁴⁴.

Чому так сталося? Чимало учасників бойових дій проти української армії загинули в подальших боях із більшовиками впродовж 1920 р., під час загального відступу ЗСПР та оборони військами П.Врангеля Криму. У пам'яті ж тих, хто вижив і опинився в еміграції, саме боротьба з більшовиками – головним воєном у громадянській війні – посідала найважливіше місце. До того ж у російському білоемігрантському середовищі на довгі десятиріччя визначальною стала оцінка конфлікту з УНР у 1919 р. як незначної події, що не могла справити значного впливу на перебіг громадянської війни в цілому.

Окремі події українсько-білогвардійської війни знайшли відображення в спогадах радянських діячів, що восени 1919 р. перебували на теренах Правобережної України. Так, спроби уряду УНР порозумітися з більшовицькою Росією

для спільної боротьби проти А.Денікіна висвітлює у своїх спогадах швейцарський комуніст Ф.Платтен, безпосередній учасник українсько-більшовицьких переговорів⁴⁵. Відомості про діяльність більшовицького підпілля на Правобережній Україні восени 1919 р., під час війни УНР з білогвардійцями, містять спогади А.Верхотурського⁴⁶.

Загалом варто відзначити, що мемуари сучасників, попри певну фрагментарність (або ж, навпаки, надмірну узагальненість), поряд із архівними матеріалами є складовою джерельної бази досліджуваної теми.

Таким чином, аналіз комплексу джерел з історії українсько-білогвардійської війни 1919 р. дозволяє зробити висновок про те, що дослідження теми, попри розпорошеність джерельної бази (очевидно, це одна з головних причин нерозробленості теми в історіографії), є цілком можливим та надзвичайно актуальним. В українських і російських архівах міститься значний масив документів з історії українсько-білогвардійської війни, що доповнюється мемуарами сучасників, наявними документальними публікаціями та матеріалами тогочасної преси. Водночас, з огляду на часткову нестачу окремих груп джерелознавчого матеріалу, дослідження війни вимагає комплексного аналізу сукупності наявної джерельної бази та ретельного порівняння різних груп джерел. Саме це, на нашу думку, є важливою особливістю дослідження даної теми. Гадаємо, що такий підхід дасть змогу на основі документальних матеріалів, мемуарів та інших джерел, відтворити одну з найменш досліджених сторінок в історії українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., пов'язану зі збройною боротьбою Української Народної Республіки проти російсько-білогвардійського режиму.

¹ 1986 р. в колективній праці «Історіографія історії Української РСР» провідні радянські науковці визнали, що до «особливо недостатньо вивчених» радянською історіографією проблем належить передусім тема відносин уряду УНР із російськими білогвардійцями упродовж 1917–1921 рр., особливо в 1919 р. (Історіографія історії Української ССР / Под ред. И.Хмеля, Н.Варварцева и др. – К., 1986. – С. 277). Докладніше про це див.: Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії у світлі радянської історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.14. – К., 2004. – С.99–127.

² Див., напр.: Шанковський Л. Визвольні змагання 1917–1920–1926 рр. (За написання воєнної історії перших визвольних змагань в українській та чужих мовах) // Український самостійник. Місячник політики, культури і суспільного життя. – Мюнхен, 1959. – Ч.3 (413). – С.18.

³ Див.: Табачник Д. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу // Політика і час. – 1996. – №7. – С.59; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.41; Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки зі Збройними Силами Півдня Росії (осінь 1919 р.): проблеми сучасної української історіографії // Історичний журнал. – 2004. – №12. – С.31–36.

⁴ Див.: Солдатенко В. Українська революція. Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.325.

⁵ Чи не єдиним винятком став присвячений участі армії УНР у кампанії 1920 р. збірник документів, виданий 1933 р. за редакцією військового міністра УНР в екзилі генерала В.Сальського (див.: Українсько-московська війна 1920 року в документах / Під ред. В.Сальського. – Варшава, 1933. – 399 с.). Це надзвичайно ґрунтовне видання є повною підбіркою оперативних і розвідувальних документів штабу армії УНР за 1920 р. і поки що не має аналогів у вітчизняній військово-історичній літературі з періоду 1917–1920 рр.

⁶ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.24–74.

⁷ Денник Начальної Команди Української Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – 324 с.

⁸ Там само. – С.242–308.

⁹ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т.І. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Т.ІІ. – Нью-Йорк, 1979. – 627 с.; Т.ІІІ. – К., 1999. – 616 с.

¹⁰ Українська революція: документи 1919–1921 / Під ред. Т.Гунчака. – Нью-Йорк, 1984. – 478 с.

¹¹ Доклад члена РНС Прикарпатской Руси Ф.С.Малец // Белый архив: Сборники материалов по истории и литературе войны, революции, большевизма, белого движения и т.п. / Под ред. Я.Лисового. – Т.1. – Париж, 1926. – С.163–176; Лембич Ю. Политическая программа генерала Л.Корнилова январских дней 1918 года // Там же. – Т.2–3. – Париж, 1928. – С.130–131; Из архива организаторов гражданской войны и интервенции в Советской России // Исторический архив. – 1961. – №6. – С.58–117.

¹² Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов: В 3 т., 4 кн. – Т.2: Борьба против денкинизации и петлюровщины на Украине. Май 1919 г. – февраль 1920 г. – К., 1967. – 882 с.; Директивы командования фронтов Красной армии. Сборник документов в 4 т. – Т.П: Март 1919 г. – апрель 1920 г. – М., 1974. – 804 с.; Реввоенсовет Республики. Протоколы 1918–1919. Сборник документов. – М., 1997. – 640 с. та ін.

¹³ Попов П. Путешествие в УНР. Доклад в Зафронтбюро ЦК КП(б)У // Летопись революции. – 1926. – №2 (17). – С.43–50.

¹⁴ Боевой состав Вооружённых сил Юга России на 5 октября 1919 года // Белая гвардия. – 1998. – №2. – С.69–96.

¹⁵ Там же. – С.92.

¹⁶ Чимало документів частин та з'єднань армії УНР восени 1919 р. потрапили до рук білогвардійців або ж поляків (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). – Ф.6. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.111; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.129. – Арк.11 – 11 зв.). У «трикутнику смерті» архіви дивізії армії УНР – накази, розпорядження, оперативні зведення та інші документи за другу половину 1919 р. – було знищено, щоб не переобтяжувати війська, які вирушали в Перший Зимовий похід, зайвим тягарем.

¹⁷ Наприклад, таке важливе джерело, як щоденник бойових дій армії УНР за червень–листопад 1919 р., уже в 1922 р. вважалось втраченим (Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАУЛ). – Ф.581. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.9 зв.).

¹⁸ Від видавництва // Денник Начальної Команди Української Галицької армії. – Нью-Йорк, 1974. – С.П.

¹⁹ Див.: *Krotofil M.* Ukraińska Armia Halicka 1918–1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. – Toruń, 2002. – S.9.

²⁰ ЦДАГО України. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.111.

²¹ Путеводитель по фондам белой армии. Российский государственный военный архив / Сост. Н.Егоров, Н.Пульченко и др. – М., 1998. – С.3.

²² Це значною мірою пояснюється складними умовами загального відступу денкинців і т.зв. «брєдовського походу» на початку 1920 р., участь в якому взяли майже всі перелічені з'єднання та частини. Саме тоді, на початку 1920 р., загинула значна частина військових архівів Київської та Новоросійської армій ЗСПР.

²³ Берти. За кулисами Антанты. Дневник британского посла в Париже 1914–1919. – М.; Л., 1927. – 232 с.; Черчилль У. Мировой кризис. – М.; Л., 1932. – 328 с.; Архив полковника Хауза / Подготовлен к печати ректором и профессором истории Иэйлского университета Ч.Сеймуром. – Т.4: Конец войны. Июнь 1918 – ноябрь 1919. – М., 1944. – 404 с.; Ллойд Джордж Д. Правда о мирных переговорах. – М., 1957. – Т.1. – 655 с.

²⁴ Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина). – Берлин, [1922]. – 397 с.

²⁵ Див.: Мазепа І. Творена держава (Боротьба р. 1919) // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1897–1926). – К., 1992. – С.16–76; Феденко П. Повстання нації // Там само. – С.77–108; Назарук О. Рік на великій Україні. Спомин з української революції. – Відень, 1920. – 344 с.; Миронович М. Між молотом і ковадлом (Спомини про історичну нараду в Старокостянтинові) // Календар «Дніпро» на 1936 р. – Л., 1935. – С.37–41; Феденко П. Катастрофа // Календар-альманах «Дніпро» на 1929 р. – Л., 1928. – С.121–126; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – Т.2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Мюнхен, 1951. – 232 с.; Огієнко І. Рятування України. На тяжкій службі своєму народові. – Вінніпег, 1968. – 94 с. та ін.

²⁶ Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції 1917–1923 рр. – К.; Л., 1924. – Т.П. – Кн.4. – 362 с.

²⁷ Цілком імовірно, що дехто з вищих українських воєначальників написав спогади про війну, проте не опублікував їх. Так, за деякими даними, генерал М.Юнаків незадовго до смерті, у 1930–1931 рр., написав мемуари, які до цього часу зберігаються в архіві якоїсь української установи в Канаді (див.: *Садівський М.* Микола Юнаків, генерального штабу генерал-полковник Армії УНР // Вісті комбатанта. – 1971. – Ч.3–4 (53–54). – С.43).

²⁸ *Омелянович-Павленко М.* На Україні 1919. Переговори й війна з російською Добровольчою армією. Спомини голови делегації та командира Запорізької групи. – Прага, 1940. – 97 с. Ще раніше ці спогади побачили світ на шпальтах львівського періодичного видання «Дніпро» (див.: *Омелянович-Павленко М.* На чолі Запорожців у боях з денікінцями // Календар-альманах «Дніпро» на 1930 рік. – Л., 1929. – С.46–60; *Його ж.* Переговори з Добрармією // Календар-альманах «Дніпро» на 1931 рік. – Л., 1930. – С.47–60).

²⁹ *Удовиченко О.* Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська Української Народної Республіки. Рік 1919. – Нью-Йорк, 1971. – 264 с; *Безручко М.* Від Проскурова до Чарторії // Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – С.202–286.

³⁰ *Коновалець Є.* Причинки до історії української революції // Історія січових стрільців. – С.287–346; *Тютюнник Ю.* Зимовий похід 1919–1920. – Ч.1. Політичний огляд з документами в тексті. – Нью-Йорк, 1966. – 99 с.; *Єрошевич П.* З боротьби українського народу за свою незалежність // За державність. – Ч.9. – Варшава, 1939. – С.18–59; *Дашкевич Р.* Артилерія січових стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – 205 с.

³¹ Див., напр.: *Татарський В.* Під чотирма прапорами. Спогад. – Мюнхен, 1959. – 134 с.; *Думін О.* Уривки споминів з 1917–1920 рр. (Гол. от. Петлюра) // Альманах Червоної калини на 1934 р. – Л., 1933. – С.52–55; *Шандрук П.* Сили доблесті. Мемуари. – К., 1999. – 240 с. та ін.

³² *Т. В.* Фрагмент бою 3-ї сотні 3-го Берестейського полку під м. Шумське на Волині навесні 1919 р. // Український комбатант. Орган Союзу українських ветеранів. – 1955. – Ч.3. – С.33.

³³ *Романюк Л.* Від Бершаді до Чарторії (Напередодні Зимового походу) // Вісті комбатанта. – 1972. – Ч.2. – С.23–31; *Марущенко-Богданівський А.* Сотник Царенко під Затишем // Календар-альманах Червоної калини на 1930 рік. – Львів, 1929; *Гонта Д.* Невдала атака денікінської кінноти на панцерний поїзд «Хортиця» // Календар-альманах Червоної калини на 1937 рік. – Л., 1936; *Чистосердів А.* Враження зблизька // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С.93–97.

³⁴ *Куш В.* Три спомини // Збірник пам'яті Симона Петлюри (1879–1926). – К., 1992. – С.223–224; *Наливайко В.* Спомини лікаря з української війни 1918–1920 рр. // За державність. – Ч.9. – Варшава, 1939. – С.92–144; *Михайлик М.* Українське село в часі національної революції // Літопис Червоної калини. – 1934. – Ч.2. – С.5–9; *Маланюк Є.* Під свіжим враженням // Героїчний бій під Чорним Островом. – Торонто, 1961. – С.36–61; *Крезуб А. (Думін О.)* Кіш Січових стрільців // Літопис Червоної калини. – 1930. – Ч.12. – С.16–18 та ін.

³⁵ *Дяченко П.* Чорні Запорожці (Спомини командира полку Чорних Запорожців) (На правах рукопису). – С.36.

³⁶ *Тарнавський М.* Спогади. – Л., 1992. – 128 с.; *Кравс А.* За українську справу. Спомини про 3-й корпус УГА після переходу за Збруч. – Л., 1937. – 99 с.

³⁷ *Левицький О.* Галицька армія на Великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919 р.). – Відень, 1921. – 194 с.; *Шухевич С.* Спомини з Української галицької армії (1918–1920). – Ч.ІІІ: Від липня 1919 до січня 1920. – Л., 1929. – 162 с.; *Галан В.* Батарея смерті. – Нью-Йорк, 1968. – 240 с.; *Бородієвич Є.* В чотирикутнику смерті. Причинки до трагедії УГА на Великій Україні (Із воєнного записника 3-ої бригади). – Нью-Йорк, 1975. – 86 с.; *Станимір О.* Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто, 1966. – 192 с.; *Волицький В.* На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918–1920. – Торонто, 1963. – 240 с.

³⁸ *Мигович П.* На Брацлав // Український скиталець. – 1921. – Ч.3. – С.13–15; *Вишеньський Ю.* Історія одного стрілу // Літопис Червоної калини. – 1929. – Ч.1. – С.7–8; *Магас П.* Перші бої з денікінцями // Там само. – 1933. – Ч.4. – С.15–17; *Бистренко О.* «У телефона» // Там само. – 1933. – Ч.7–8. – С.7–8; *Шустикевич А.* З останніх боїв (Ос-

інь 1919 на Великій Україні) // Альманах Червоної калини на 1930 рік. – Л., 1929. – С.144–148; *Остапак І.* Наступ 2-ої бригади на денікінців в районі Фронтівка–Дашів // Голос комбатанта. – 1960. – Ч.8 (14). – С.24–25 та ін.

³⁹ *Ч-й В.* Зимою 1919–20 // Український скиталець. – 1921. – Ч.5. – С.28–32; *Щуровський В.* Зі записків лікаря бригади УСС // Календар Червоної калини на 1924 рік. – К.; Л., 1923. – С.79–90; *Магас П.* В обіймах тифозної гарячки // Літопис Червоної калини. – 1933. – Ч.10. – С.4–5.

⁴⁰ *Врангель П.* Воспоминания. – М., 1992. – Ч.1. – 544 с.; *Соколов К.* Правление генерала Деникина // Белое дело. – Т.8: Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С.5–284.

⁴¹ *Скобцов Д.* Драма на Кубани // Белое дело. – Т.8: Кубань и Добровольческая армия. – М., 1992. – С.298–340; *Іваніс В.* Стежками життя (Спогади). – Кн.3: Кубанський край і денікініяда. – Новий Ульм, 1960. – 350 с.

⁴² *Див.: Слащов Я.* Материалы по истории гражданской войны в России (операции белых, Петлюры и Махно на Украине в последней четверти 1919 года) // Военный вестник. – 1922. – №11. – С.32–37.

⁴³ *Афанасьев С.* Лихой налёт улан 1-го уланского Петроградского полка // Первопеходник. – 1975. – №27–28. – С.62–67.

⁴⁴ *Орехов В.* Из пережитого. Эпизоды Гражданской войны // Белое движение. – Т.21: Последние бои Вооружённых Сил Юга России. – М., 2004. – С.312–317; *Столыпин А.* Записки драгунского офицера (1917–1920 гг.). – СПб., 1992. – 100 с.

⁴⁵ *Платтен Ф.* Как я летел из Киева в Будапешт // Вестник воздушного флота. – 1920. – №1. – С.31–33.

⁴⁶ *Верхотурский А.* Прорыв Южной группы. – Х., 1924. – 69 с.

The article examines the archival base for the study of the war between the Ukrainian National Republic and the Armed Forces of South Russia in the autumn 1919. The author analyses archival deposits in Ukraine, Russia and Poland, published documents, memoirs and contemporary press.

